

Naïef Neuzen?

Een essay over de neus, geur en kwetsbaarheid.

Master Kunsteducatie

Domein Kunst en Cultuur

Docent: Eva van Schaik

Student: Hilje van der Vliet

Studentnummer 1515483

Ihara, M. (2011). *Misao the Big Mama en Fukumaru the Cat*. Tokyo: Little More.

Naïef Neuzen?

Onlangs kwam ik bij toeval deze foto tegen. Een oude vrouw, gezeten aan een tafel en neus aan neus met een witte kat, die op de tafel zit. Ze zijn binnen, door de lichte aanraking aan elkaar verbonden, bij het bekijken van de foto voel je je bijna een voyeur. De eerste indruk is die van een onschuldig, wat naïef plaatje waarbij de neus is getransformeerd van reuk- tot contactorgaan.

Nader onderzoek levert op dat de vrouw, zij is Japane, de grootmoeder is van de fotografe. De oude dame vond de kat een paar jaar geleden in haar schuurtje, ontfermde zich over hem en sindsdien zijn de twee onafscheidelijk. Beiden hebben lichamelijke gebreken: de vrouw op is leeftijd, de kat heeft een geel en een blauw oog en is - net als zijn beschermvrouwe - slechthorend.¹ De schaduwwerking in het tafereel doet aan Rembrandt denken. Laten we deze foto eens bekijken in het licht van wat meer kunstwerken uit de Europese geschiedenis.

Nu is de neus, als het voorste deel van ons gezicht, bij uitstek een lichaamsdeel dat we graag gebruiken om het contact met de buitenwereld te onderhouden. We steken hem ergens in, gaan hem achterna, trekken hem ergens voor op of er gaat juist iets aan voorbij. Soms nemen we iemand anders bij de neus of maken we hem lang. De laatste combinatie heeft de schrijver Carlo Collodi (het pseudoniem van Carlo Lorenzini) handig gebruikt in zijn boek 'De Avonturen van Pinokkio' (1883): wanneer Pinokkio een leugen vertelt, groeit zijn neus. Op deze manier wordt iets dat verborgen kon blijven, zoals verdraaiingen of verfraaiingen van de werkelijkheid, meteen voor iedereen zichtbaar. Als dit in het dagelijks leven inderdaad zou gebeuren, zouden er heel wat sociale, politieke en maatschappelijke aardverschuivingen volgen...

Dat Lorenzini hier de neus voor gekozen heeft en niet bijvoorbeeld de duim of de oren, geeft het boek extra kracht. Juist de neus kan niet liegen. De zenuwcellen die ervoor zorgen dat informatie die via de neus binnenkomt naar de hersenen gaan, zijn de enige zenuwcellen in ons lichaam die direct in verbinding staan met de buitenwereld. Zij sturen de opgevangen signalen meteen door naar ons brein, dus ruim voordat men zich van de waarneming bewust is. Onszelf voor de gek houden met informatie die via geur ons bereikt is dan ook onmogelijk, en – zoals we later zullen zien – evolutionair onwenselijk. In een oogwenk kunnen er al emoties of herinneringen zijn losgemaakt². Hoewel Collodi naar alle waarschijnlijkheid niet over deze wetenschappelijke inzichten kon beschikken, wist hij intuïtief toch precies de vinger op de zere plek te leggen. Net als overigens de vele lezers van dit boek, die gniffelend (en stiekem opgelucht?) van de capriolen van Pinokkio konden en kunnen genieten.

De tweede reden dat juist de neus zo effectief is in dit verhaal, heeft te maken met het feit dat dit een lichaamsdeel is waar wij ons sterk mee identificeren. Een minder fraai

Afbeelding overgenomen van <http://www.theatrehistory.com/french/rostand002.html>

exemplaar heeft helaas nogal wat effect op ons gevoel van eigenwaarde. Wie zijn neus schendt... Collodi was niet de enige schrijver die hier dankbaar gebruik van heeft gemaakt: wat te denken van de ongelukkige Cyrano de Bergerac? De Franse toneelschrijver Edmond Rostand schreef in 1897 zijn theaterstuk over deze antiheld, die smoorverliefd wordt op zijn nichtje Roxane maar hier niet voor uit durft te komen, omdat hij onzeker is over zijn uiterlijk³. Hij is namelijk de bepaald niet trotse bezitter van een enorme neus. Ook dit gegeven wordt meteen door het publiek herkend en begrepen, gezien de populariteit van dit stuk die tot op de dag van vandaag voortduurt. Een neus die niet voldoet aan de gangbare eisen maakt ons blijkbaar zeer kwetsbaar. Trouwens, juist het kwetsen van de neus zelf is ook een bijzonder pijnlijke aangelegenheid. Meestal springen ons de tranen meteen in de ogen. Het zal toch geen toeval zijn dat een pijnlijke kwetsuur vaak een 'kneuzing' wordt genoemd?

¹ (Ihara, 2011, p. 1)

² (Zundert, 2014, pp. 10-11)

³ Bijgaande afbeelding toont de Amerikaanse acteur Walter Hampden als Cyrano in 1929 in Hampden's theatre, New York. Meer informatie over deze acteur is te vinden op <http://www.digitaldeliftp.com/DigitalDeliToo/dd2jb-Great-Scenes-Great-Plays.html>

Naïef Neuzen?

Helaas zijn er ook minder fraaie voorbeelden van het gebruik van neuzen als identiteitssymbool. In de eerste helft van de twintigste eeuw werd in de Duitse anti-Joodse propagandamachine veelvuldig gebruik gemaakt van spotprenten. De neus was hier bij uitstek het lijdend voorwerp en de kortste weg naar het doel van de publicaties⁴. Een haakneus, uitvergroot en met duivelse trekjes, moest het publiek angst inboezemen⁵. De plaatjes waren zo effectief dat tekst eigenlijk niet meer nodig was, de boodschap was ondubbelzinnig: met zo'n neus kon het niet anders of de eigenaar ervan was niet te vertrouwen en door en door slecht.

Zo zien we dat neuzen, als het voorste lichaamsdeel, aangezichtsbepalend voor ons zijn. En dat niet alleen, we kijken anderen er ook op aan. Een mooie regelmatige neus is aantrekkelijk, een gehaakt, bewrat of puntig exemplaar heeft een afstotende werking. Een paar eeuwen eerder waren het de vrouwen die voor heks werden aangezien, die het qua neus moesten ontgelden. Een mooi (...) voorbeeld is de legende van Mother Shipton, die in de 16^e eeuw in een grot in Yorkshire geleefd zou hebben. Het verhaal gaat dat het bij haar geboorte naar zwavel rook. Als het meisje opgroeit blijkt ze profetische gaven te hebben, zo voorspelt ze de moord op Cardinal Wolsey en de brand in London van 1666⁶. Hoe zij er werkelijk uit zag weten we niet, maar volgens de legende was het niet heel fraai. In het Victoria en Albert Museum in Londen is dit beeldje te zien van haar hoofd, zoals dat gebruikt is in het poppentheater in de 19^e eeuw. De makers van het hoofd hebben de neus zo uitgebeeld dat het de toeschouwer meteen duidelijk is dat het hier om een heks gaat, met een puntige haakneus die haar kin bijna raakt.

Mother Shipton's head, Clowes Excelsior Troupe, 19th century, Museum No. S.421-2001. Afbeelding overgenomen van <http://www.vam.ac.uk/content/articles/h/history-of-puppetry-in-britain/>

Voor een laatste voorbeeld waarin de neus verbonden wordt met het beleven van onze identiteit gaan we naar het jaar 1835, waarin Nikolaj Gogol zijn novelle 'De Neus' schreef. Hij gebruikt het thema in een absurdistisch aandoend verhaal, waarin het belang van uiterlijk vertoon in de maatschappij belachelijk wordt gemaakt. Dr. van Wijk verwoordt het prachtig in een recensie uit 1911:

Zoodra 's mans neus verdwenen is, is zijn heele gevoel van eigenwaarde weg: het is, alsof zijn geheele beteekenis als mensch in zijn neus en nergens zat. En als de neus op zijn plaats is teruggekeerd, is ook het trotsche gevoel van een gewichtig man te zijn, weer even sterk als voorheen aanwezig.⁷

Je zou bijna gaan denken dat neuzen alleen in negatieve zin gebruikt worden! Toch is dat niet bepaald het geval. In de Joods-Christelijke traditie blaast God de mens de levensadem in de neus⁸, "alzo werd de mens tot een levend wezen" (Genesis 2:7). Juist in de neus! Zou het daarom zijn, dat wij ons zo met dit lichaamsdeel identificeren?

Tot nu toe hebben we de neus voornamelijk bekeken als fysiek onderdeel van het menselijk gezicht. Er is nog een tweede invalshoek, namelijk de functie van de neus als reukorgaan. Geur is in ieder geval in staat ons in hoger sferen te brengen⁹. In vrijwel elke religie is de geur belangrijk, van wierook tot aan geurende oliën die de beoefenaar van het ritueel begeleiden van de alledaagse

⁴ (Rijke, Ostermark-Johansen, & Thomas, 2000, p. 21)

⁵ (Streicher, 1934)

⁶ (Coppens, n.d.)

⁷ (Wijk, 1911, pp. 418-419)

⁸ (Harran, 2014)

⁹ (Gilbert, 2014)

Naïef Neuzen?

werkelijkheid, via de ceremonie, naar het spirituele domein¹⁰. Ook hier hebben we wel weer te maken met de tegenhanger: de stank van de hel. In de Mattheus Passion van Johann Sebastian Bach¹¹ klinken in het recitatief 'De Heiland fällt vor seinem Vater nieder' de woorden 'hässlich stinken' om de zonden van de wereld te beschrijven¹². De al eerder genoemde zwavelgeur wordt ook met de hel geassocieerd.

Aantrekkelijke geuren worden dan weer tevens uitbundig gebruikt om meer aardse genoegens mee aan te duiden. Don Giovanni zingt in de gelijknamige opera van Wolfgang Amadeus Mozart¹³ op verheugde toon: 'Zitto: mi pare sentir odor di femmina!'¹⁴, in het Engels treffend vertaald met 'Hush! I think I scent a woman!'¹⁵. Zowel Bach als Mozart gebruiken de geur - en daarmee de neus als reukorgaan - als een directe link naar onze emoties. Het lijkt daarmee wel alsof een geur ofwel prettig, hemels, ofwel naar en stinkend, hels is. Zelden wordt er over neutrale geuren gesproken. Dan hebben we het eerder over een afwezigheid van geur, we ruiken niets of niets bijzonders. Zodra we iets ruiken, doet dat ook iets met ons, het ruikt heerlijk of het stinkt.

En ruiken moeten we, of we dat nu willen of niet. In de 17^e eeuw werd door de zogenaamde 'pestdokters' een gezichtsmasker gedragen, dat hen moest beschermen tegen de kwalijke geuren en besmettelijke dampen die de pestlijders verspreidden¹⁶. In het masker zaten kruiden (waarschijnlijk in ieder geval munt), rozen, ambergrijs, kamfer en azijn. Dit deden de dokters overigens niet alleen om zelf niet ziek te worden, hun overige patiënten wilden vaak niet meer door hen behandeld worden als zij wisten dat hun dokter in aanraking was geweest met de pest¹⁷.

Abbeelding overgenomen van <https://www.awesomestories.com/asset/view/Garb-of-17th-Century-Plague-Treating-Doctor>

Dit brengt ons bij een belangrijk punt: het ruiken van onraad. Met de neus zijn we feilloos in staat om op te merken wanneer iets goed voor ons is en wanneer niet (of niet meer). Het is gemakkelijk voor te stellen dat de mens in de oudheid door het reukorgaan in staat was om gevaar te ontdekken en zo snel beslissingen te nemen die hen het leven konden redden. Tegelijkertijd was geur natuurlijk van groot belang om, ook op afstand, voedsel te kunnen vinden¹⁸. Overigens is onze neus ons nu nog steeds van grote dienst, bijvoorbeeld bij het ruiken van brand. Blootstelling aan voedselgeuren leidt ook nog eens tot toename van de eetlust, een gegeven waar de commercie handig gebruik van maakt¹⁹! De neus is door dit onderscheidend vermogen essentieel geweest voor de overleving en evolutie van de mens.

'Essentieel' is hierbij een interessant woord. Dit is in de parfumindustrie een belangrijk woord. Het wezen, de aard, van bijvoorbeeld een roos kunnen we vinden we in de essentiële olie. Het kost behoorlijk wat moeite om deze essentie uit de plant te halen en te vangen in een flesje. Het zit goed verborgen. Namaak is dan ook een stuk sneller en goedkoper. De parfumindustrie heeft 'neuzen' in dienst die de optimale mix van exclusieve ingrediënten bepalen. Misschien moet u nu denken aan het boek van Patrick Süskind, 'Het Parfum' (1985). De hoofdpersoon uit dit boek heeft een

¹⁰ (Reinarz, 2014)

¹¹ Het recitatief is te beluisteren via <https://www.youtube.com/watch?v=7NqbZtaxM2I>

¹² (Bach, 1972, p. 86)

¹³ De opera is te bekijken en beluisteren op https://www.youtube.com/watch?v=af00Bh_BZlg

¹⁴ (Mozart, n.d., p. 82)

¹⁵ (Gilbert, 2014)

¹⁶ Gravure gepubliceerd in Hollander, E. (1921). Die Karikatur und Satire in de Medizin: Mediko-kunsthistorische Studie. Stuttgart: Enke

¹⁷ (Compagne, n.d.)

¹⁸ (Boesveldt, 2014, p. 28) (Jonge, 2014, p. 140)

¹⁹ (Gilbert, 2014)

Naïef Neuzen?

uitzonderlijk reukvermogen, en, ook zeer uitzonderlijk, geen eigen lichaamsgeur. Op deze manier ontbreekt het hem aan identiteit: anderen kunnen hem niet waarnemen, hij is als het ware onzichtbaar, hij bestaat niet, heeft geen essentie. Door deze situatie voelt hij zich zo in het nauw gedreven dat hij overgaat tot het nemen van extreme maatregelen. We zien dus nu dat identiteit niet alleen bij de uiterlijke neus een grote rol kan spelen, ook bij het hebben en waarnemen van een geur is de identiteit een belangrijk element. Anders zou de hele parfumindustrie wellicht niet eens hebben bestaan...

Geur is een vluchtig fenomeen. Je kunt het dan wel in een flesje vangen, zodra de geest uit de fles is, is zij ook weer snel vervlogen. Toch is het juist de reuk die ons geheugen aan lijkt te wakkeren. Geuren, ook als we ze niet direct kunnen plaatsen, brengen ons terug naar momenten die we ons zonder hun hulp niet zomaar zouden kunnen herinneren²⁰. Zij functioneren als bruggetje en helpen ons om elementen uit ons wezen, onze essentie, te bewaren en er min of meer bewust van te blijven of te worden. Toch is ook zo'n moment van herinneren weer snel verdwenen: net als geur kun je het niet vastpakken, of nog een keer afspelen. Dat maakt het juist zo kostbaar.

Nu kan de essentie van bijvoorbeeld rozen weliswaar gevangen worden in een geur, er gaat niets boven de authentieke ervaring van de roos zelf. De ervaring die later tot herinnering zal worden. Net als een herinnering nooit blijvend is, is de echte ervaring dat ook niet. Juist iets waarvan we weten dat het zal (ver)gaan, zoals een bloem, kan ons helpen om ons eraan te herinneren dat het leven, het kostbare, van tijdelijke aard is. Dat aspect is precies wat de fysieke en de sensitieve schoonheid van een bloementuin zo speciaal en kwetsbaar maakt. Het duurt maar even en daarna moeten we het doen met ons geheugen. Gelukkig dat de neus er is om dit geheugen te voeden! Nu wordt ook duidelijk waarom in de afgelopen eeuwen zoveel mensen geïnspireerd waren tot het creëren van tuinen. Weliswaar kwamen en gingen de planten en bloemen die erin stonden, het ontwerp bleef staan en zo konden de gekozen planten, mits juist verzorgd, steeds weer hun opwachting maken. Een prachtig voorbeeld zijn de tuinen die Joséphine Bonaparte (jzeker, de vrouw van!) creëerde rond Malmaison. Zonder haar inspanningen was de rozencollectie vandaag niet zo ver ontwikkeld. Veel van de door haar veredelde rozen zijn overigens prachtig met waterverf afgebeeld door Pierre-Joseph Redouté²¹. Helaas is het op deze schilderijen niet meer mogelijk hun meest waardevolle eigenschap, de geur waar te nemen²².

Afbeelding overgenomen van <http://www.rose.org/wp-content/uploads/2012/01/Josephine-and-Malmaison-article-2.pdf>

We hebben in onze beknopte reis door de kunstgeschiedenis gezien dat de neus een aangezichtsbepalend lichaamsdeel is, van grote invloed bij het hanteren van ons zelfbeeld. Bovendien kan de neus als reukorgaan ons blijkbaar zowel naar de hemel als naar de hel vervoeren. En daarmee keren we terug naar de foto van een oude vrouw en een witte kat. Beiden zouden, als het woord niet zo oneerbiedig was, ruim in de categorie 'kneusjes' vallen. Ze bevinden zich in een ruimte die door hun kalme aanwezigheid gecreëerd en afgebakend wordt. Hun kwetsbaarheid wordt niet verdoezeld maar juist benadrukt doordat het de neus is die het orgaan vormt waarmee zij elkaar in alle rust kunnen ontmoeten. Dat zet een krachtig beeld neer waarin kwetsbare onschuld transformeert tot krachtige waardigheid. En daar is niets naïefs aan.

²⁰ (Campen, 2010, pp. 41, 94)

²¹ (Haynes, 2012)

²² Bijgaande afbeelding toont de 'Blush Noisette', geschilderd door Redouté in 1821. Hij verzamelde zijn werk in 3 boeken, gezamenlijk getiteld 'Les Roses'. Meer informatie is te vinden op <http://www.apictureofroses.com/cms/home/les-roses.htm>

Geraadpleegde Bronnen

- Bach, J. (1972). *Mattheus Passion: Urext der Neuen Bach Ausgabe*. Kassel: Barenreiter.
- Boesveldt, S. (2014). What the nose knows. *Sense of Smell* (pp. 26-31). The Eriskay Connection: Breda.
- Brakel, M. v., Duerinck, R., Eikelboom, W., Huitenga, N., & Bergmans, K. (2014). *Sense of Smell*. Breda: The Eriskay Connection.
- Campen, C. v. (2010). *Gekleurd verleden: Verhalen over het geheugen van de zintuigen*. Utrecht: Zien.
- Collodi, C. (1988). *De Avonturen van Pinokkio, vert. L. Bijman en A. Bottner*. Amsterdam: Ploegsma.
- Compagne, E. (n.d.). Overdenkingen over de Pest. Verkregen op 9 april, 2015, van <https://erwinkompanje.wordpress.com/pest-artsen/>
- Coppens, P. (n.d.). *Mother Shipton: Prophetess or witch?* geraadpleegd op 12 april, van http://www.philipcoppens.com/mother_shipton.html.
- Gilbert, A. (2014). *What the nose knows: the science of scent in everyday life*. Synesthetics, Inc.
- Harran, D. (2014). The Jewish nose in early modern art and music. *Renaissance Studies*, 28, 50-70.
- Haynes, J. (2012). *Josephine and Malmaison*. Laatst geraadpleegd op 12 april, 2015 op www.rose.org/wp-content/uploads/2012/01/Josephine-and-Malmaison-article-2.pdf.
- Ihara, M. (2011). *Misao the Big Mama and Fukumaru the Cat*. Tokyo: Little More.
- Jonge, M. d. (2014). Allsens. *Sense of Smell* (pp. 140-145). Breda : The Eriskay Connection.
- Mozart, W. (n.d.). *Don Giovanni*. Leipzig: Ernst Eulenburg.
- N.Gogol. (2001). *Verhalen, vert. A. van der Ent*. Amsterdam/Antwerpen: L.J.Veen.
- Reinarz, J. (2014). *Past Scents: Historical Perspectives on Smell (Studies in Sensory History)*. Urbana, Chicago and Springfield: University of Illionois Press.
- Rijke, V. d., Ostermark-Johansen, L., & Thomas, H. (2000). *Nose Book: Representations of the Nose in Literature and the Arts*. London: Middlesex University Press.
- Rostand, E. (1991). *Cyrano de Bergerac (1897) Pavis, P. (ed.)*. Parijs: Larousse.
- Streicher, J. (1934). Schlangenbrut. *Der Sturmer*, 40-1934.
- Suskind, P. (1985). *Het Parfum, vert. R. Jonkers*. Amsterdam: Prometheus.
- Wijk, N. v. (1911). N.W. Gogol. *Onze Eeuw, Jaargang 11, deel 1*, 404-443. verkregen op 7 april, 2015, op http://www.dbnl.org/tekst/_onz001191101_01/_onz001191101_01_0021.php.
- Zundert, M. v. (2014). Rozengeur en lijkenlucht. *Sense of Smell* (pp. 10-15). Breda: The Eriskay Connection.